

КОПІНГ-ПОВЕДІНКА ОСОБИСТОСТІ В СИТУАЦІЯХ НЕВИЗНАЧЕНОСТІ ТА РИЗИКУ

COPING BEHAVIOR OF THE PERSONALITY IN SITUATIONS OF UNCERTAINTY AND RISK

У статті розглядаються основні теоретико-методологічні підходи до розуміння переважання суб'єктивного та об'єктивного компонентів у ситуаціях подолання людиною невизначених та ризикових ситуацій, її особистісного становлення та рівнів дослідження її психіки. За результатами теоретичного аналізу визначено, що, по-перше, ситуації невизначеності та ризику відповідають важким життєвим ситуаціям, по-друге, розширення або звуження діапазону копінг-стратегій відбувається відповідно до існуючого рівня психологічного здоров'я особистості, по-третє, підкреслюється значущість компонентів особистості, що задіяні в процесі подолання важких життєвих ситуацій, а саме підсвідомі та свідомі процеси. Викладаються теоретичні основи дослідження – роботи вчених, які досліджували проблему подолання та адаптації до ситуації невизначеності та ризику. Докладно проаналізовано існуючі класифікації компонентів особистості, що застосовуються у процесі подолання в ситуаціях невизначеності та ризику. Обґрунтовано значущість ролі усіх процесів та рівнів психіки особистості у дослідженнях копінг-поведінки в ситуаціях невизначеності та ризику. Авторами проведено аналіз робіт відомих дослідників у напрямку психодинамічного, екзистенціального, когнітивно-експериментального, діяльнісного, суб'єктивного та генетичного підходів. Обґрунтовано використання системи об'єктивних та суб'єктивних компонентів дослідження особистості в ситуаціях подолання людиною невизначених та ризикових ситуацій.

Окреслено перспективи подальших досліджень, які полягають у розробці системної моделі феномену копінг-поведінки особистості у ситуаціях невизначеності та ризику та дослідженні особистості на трьох рівнях: свідомому, передсвідомому та несвідомому. Авторами визначені основні компоненти особистості, задіяні у процесі подолання невизначених та ризикових ситуацій, а також взаємозв'язок рівня психологічного здоров'я та емоційних переживань особистості у ситуаціях невизначеності та ризику.

Ключові слова: копінг-поведінка, невизначеність, ризик, адаптація, подолання, психологічне здоров'я.

The article discusses the main theoretical and methodological approaches used to understand the predominance of subjective and objective components in situations where a person is overcoming uncertain and risky situations, his personal development, and levels of exploration of the psyche. Based on a theoretical analysis, it has been determined, that, first, uncertainty and risk situations correspond to severe life situations, second, that the range of coping strategies is extended or narrowed depending on the existing level of psychological health of the individual, and thirdly, the importance of the components of the individual involved in overcoming difficult life situations is emphasized. Two aspects of the behavior in overcoming difficult life situations, namely subconscious and conscious processes, are discussed in detail. The theoretical basis of the study – the work of scientists who researched the problem of overcoming and adapting to difficult life situations and situations of uncertainty and risk – is presented. The existing classifications of the components of personality used in the process of overcoming uncertainty and risk are analyzed in detail. The significance of the role of all processes and levels of personality in research of copying behavior in situations of uncertainty and risk is justified. The authors analyzed the work of well-known researchers in the direction of psychodynamic, existential, cognitive-experimental, active, subjective, and genetic approaches. The use of a system of objective and subjective components of an individual's research in situations where a person is overcoming uncertain and risky situations is justified. Prospects for further research have been identified, which include the development of a systematic model of the phenomenon of coping behavior of individuals in situations of uncertainty and risk and the study of personality at three levels: conscious, pre-conscious, and unconscious. The authors identify the main components of the personality involved in overcoming uncertain and risky situations, as well as the relation between the level of psychological health and the emotional experiences of the individual in situations of uncertainty and risk.

Key words: coping behavior, uncertainty, risk, adaptation, coping, psychological health.

УДК 159.923.019.4-047.58
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2021.24.2.16>

Родіна Н.В.

д.психол.н., професорка,
завідувачка кафедри диференціальної та спеціальної психології
Одеський національний університет імені І.І. Мечникова

Фокін А.С.

магістр кафедри диференціальної та спеціальної психології
Одеський національний університет імені І.І. Мечникова

Постановка проблеми. Сьогодні наше суспільство опинилося у ситуації невизначеності та ризику, відповідно до якої змінюються умови життєдіяльності людства, його запити і потреби. Для сучасної психології проблема подолання наслідків епідеміологічної загрози та пов'язаної з нею проблеми психологічного здоров'я особистості набуває особливого значення. У ситуації, яка склалася у нашому суспільстві, кожна людина відчуває

увесь спектр невідомих раніше емоцій: тривогу, нудьгу, апатію, смуток, гнів та почуття розгубленості, що призводить до підвищення загального рівня стресу, фрустрації та порушення психологічного здоров'я.

Постановка завдання. Тому актуальним і необхідним є дослідження копінг-поведінки особистості як форми активності людини, що охоплює усі види взаємодії особистості із завданнями і проблемами зовнішнього або

внутрішнього плану. Копінг-поведінка вступає в дію не тільки в тих випадках, коли складність завдання перевищує можливості звичних реакцій, але й за необхідності змінити поведінку у ситуаціях невизначеності та ризику, коли відбувається хронічний вплив стресорів і негативних повсякденних подій.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Проблему копінг-поведінки у зарубіжній психології досліджували Р.С. Лазарус, С. Фолкман, С.Е. Гобфолл, К.С. Карвер, М.Ф. Шеєр, А. Бандура, Р. Шварцер, Л.Дж. Еспінволл, Ш.Е. Тейлор та інші. Визначенням термінології цього психологічного феномену займалися Л. Мерфі, Р.С. Лазарус, С. Фолкман, Л.І. Анциферова, С.К. Нартова-Бочавер, В.О. Бодров, Н.В. Родіна, Е. Скіннер та інші. Аналізуючи дослідження І.Ф. Аршави, О.В. Брюханова, О.О. Назарова, Е.Л. Носенко, Т.Л. Ряполова, О.І. Склень, О.В. Тімченко, можна відмітити, що здебільшого у вітчизняній психології дослідження копінгу відбувалося на рівні емпіричного вивчення деяких його особливостей у певних контингентів. У дослідженнях І.О. Корнієнко, О.Є. Самари, Т.А. Ткачука, Д.В. Штриголя зроблено констатацію того, як особливості того чи іншого контингенту співвідносяться з окремими індивідуально-психологічними або соціально-демографічними характеристиками особистостей. Українськими науковцями А.Б. Коваленко, Е.Л. Носенко, Н.В. Родіною, В.І. Шебановою, Б.В. Біроном були здійснені огляди, що аналізують стан проведення науково-дослідних робіт з питань копінгу, та означено перспективи подальших досліджень у напрямках концептуалізації копінг-поведінки у широкому колі важких життєвих ситуацій, в тому числі із ситуаціями, пов'язаними із невизначеністю та ризиком в контексті як мікро-, так й макро-соціальних процесів [10]:

Виклад основного матеріалу дослідження. У сучасній психологічній науці існує наступна класифікація видів невизначеності за О.Г. Лукавицькою [6]:

- вірогідна, епістемологічна і повна, залежно від стану об'єкта і суб'єкта;
- гетерономна і іманентна, залежно від ступеню передбачуваності змін, що відбуваються;
- константна, ретроспективна та перспективна, залежно від часу.

Український науковець, академік С.Д. Максименко описує ситуативну невизначеність, невизначеність становлення, квантову невизначеність і невизначеність зведення, а саме формування символу [8]. Крім того, на думку Н. Аббаньяно, С. Мадді, Д.О. Леонтєва та інших дослідників, можна говорити про екзистенційну та ціннісно-смыслову невизначеності, які пов'язані з вибором людини

в особистісно-значущих ситуаціях та ситуаціях вирішення моральних дилем [1; 5; 17]. Тому важливим, на нашу думку, є аналіз теоретико-методологічних підходів до розуміння переважання суб'єктивного і об'єктивного компонентів у ситуаціях подолання людиною невизначених та ризикових ситуацій, її особистісного становлення та рівнів дослідження її психіки.

Слід відзначити, що у психоаналізі, з позиції А. Фрейд [12], затвердилася концепція, у якій надається перевага неусвідомлюваним процесам у подоланні тривоги, викликаній ситуаціями невизначеності, а також ситуаціями загрози або небезпеки для особистості. Дослідниця наголошує, що люди володіють шляхами адаптації до тих ситуацій, яким надається перевага. У кожній з таких ситуацій людина застосовує специфічний стиль, який тісно пов'язаний з психопатологічними радикалами в особистості.

Згідно з поглядами К.Г. Юнга – представника аналітичної психології, адаптація до ситуацій невизначеності та ризику, яку можна віднести до важких життєвих ситуацій, відбувається за допомогою колективного несвідомого. Тобто архетипи, сформовані в колективному несвідомому, виявляються універсальними предиспозиціями психіки та не ґрунтуються на досвіді. Вони не породжуються у світі почуттів, а існують незалежно від цього світу й пізнаються безпосередньо розумом. Архетипи спонтанно з'являються в пам'яті, особливо на кризових етапах життєдіяльності індивіда. Отже, будь-яка невизначена ситуація або ризик, який загрожує людині, «відкриває двері» у колективне несвідоме й дозволяє архетипам виразити ті глибинні аспекти особистості, які у звичайних умовах ховаються за свідомими процесами [13].

Дослідження Р.М. Грановської також підкреслюють важливу роль архетипових структур у ситуаціях адаптації та формуванні копінг-поведінки [3]. Так, цілісна система захисту включає три психологічні підсистеми: усвідомлювані стереотипи, підсвідомий захист та колективне несвідоме, що формують копінг-поведінку. Відповідно, ситуації невизначеності та ризику формують стратегії подолання, що виникають в житті не стільки особистості зокрема, скільки суспільства загалом, але реалізується через окрему особистість, у якій давні стратегії реалізуються через оновлені форми.

Якщо звернутися до поглядів представників екзистенційної психології, то треба відзначити, що особистість розглядається здебільшого в граничних ситуаціях. Тобто особистість ніби перебуває поза контекстом повсякденності, усередині напружених, драматичних життєвих колізій, та відгорожена від

повсякденної реальності. Позитивним ресурсом цього напрямку для дослідження копінг-поведінки в умовах невизначеності та ризику є категорія «життєстійкості», дослідження якої дозволяє співвіднести дослідження копінг-поведінки у ситуаціях невизначеності та ризику з екзистенціальними уявленнями про онтологічну тривогу і способи її подолання. На думку С. Мадді й Д. Кхошаби [17], поняття «життєстійкість» відбиває психологічну живучість і розширену ефективність людини, а також є показником психічного здоров'я людини. Ставлення людини до змін, які відбуваються у її житті, та можливості застосувати власні стратегії подолання допомагають ефективно управляти цими змінами та набувати додаткових ефективних ресурсів та навичок.

Згідно з поглядами німецьких вчених У. Леєра і Х. Томе [16], у ситуаціях невизначеності та ризику у людини загострюються принаймні три функції. Перша з них полягає в антиципації різних типів можливих життєвих труднощів і потенційному накопиченні відповідей на них, психологічній підготовці до них, що характерно для всього періоду важких ситуацій; друга функція виявляється у швидкому аналізі наявних альтернативних відповідей на життєві складності і створенні нових альтернатив; третя, мабуть, найважча, полягає в створенні психологічних умов для досягнення гармонії між неузгодженими когнітивними і мотиваційними процесами. Існуючі до появи невизначеної ситуації мотиви досягнення, актуальні бажання та прагнення людини повинні бути перебудовані та знижені до рівня, який відповідає ситуації, що обмежує життєвий світ особистості. При цьому, як показують дослідження У. Леєра і Х. Томе, людина все ж продовжує породжувати нові «стратегії» життя, з нашої точки зору, нові стратегії копінг-поведінки. Розширення або звуження діапазону копінг-стратегій, на нашу думку, відбувається відповідно до існуючих рівнів психологічного здоров'я та емоційного стану особистості у ситуації невизначеності та ризику. Якщо рівень психологічного здоров'я занадто низький, то людина відчуває такі негативні емоції, як тривога, фрустрація, страх, ненависть та інші. Негативні емоції у ситуації невизначеності та ризику служать в цьому разі для самозбереження особистості. Якщо рівень психологічного здоров'я знаходиться у нормативному діапазоні, то ситуації невизначеності та ризику можуть надавати людині стимулюючий вплив на уяву, поведінкову і розумову активність, які своєю чергою і викликають позитивні емоції, і саме вони необхідні для саморозвитку. Іншими словами, людина створює свій стиль життя за допомогою власних стратегій поведінки не тільки з метою пристосування до навколишнього середовища,

але й задля саморозвитку та зміни своїх тимчасових перспектив та перетворення ситуації відповідно до нових можливостей і життєвих цілей.

Оновлення копінг-стратегій у ситуаціях невизначеності та ризику пов'язано не тільки з актуалізацією пошуку відповідей на нові виклики навколишнього середовища, а й з відповідними змінами життєвого стилю, структурою переважаючих пріоритетів життя і соціальних контактів, а також домінуючими формами поведінки і тимчасової перспективи.

Авторам У. Леєром і Х. Томе вдалося виділити чотири узагальнених типи особистостей, які в ситуаціях невизначеності та ризику по-різному планують своє майбутнє [13].

1. Особистість першого типу (тип «А»), яка орієнтується на досягнення, зміну навколишнього середовища, використання шансів і апробування власних можливостей. Така особистість прагне до розширення наявних знань про ситуації невизначеності, до їх перекладу в ситуації ризику.

2. Другий тип особистості (тип «В») орієнтований переважно на внутрішні зміни власного «Я» і частково – моделі своєї поведінки.

3. Третью типу особистості (тип «С») властива покірність долі. Пізнавальна, діяльнісна сторона такої особистості виражена дуже слабо.

4. Четвертий тип особистості (тип «D») характеризується наявністю почуття тривоги, апатії і розчарування. Зазвичай такі особистості найбільше потребують психологічної підтримки та допомоги з метою вироблення найбільш адекватних ресурсів подолання.

Згідно з поглядами С. Епштейна [14], який належить до представників когнітивно-експериментальної теорії, свідомість і несвідоме набагато менше задіяні в обробленні інформації, що надходить з навколишнього середовища. Більшу роль у переживанні людиною ситуацій невизначеності та ризику відіграють передсвідомі процеси. Дослідник поклав в основу своєї теорії постулат про те, що люди осягають реальність двома основними способами: емпіричним і раціональним. Відмінність інформації, засвоєної емпірично, полягає в тому, що вона має певний емоційний заряд і фіксується набагато міцніше, ніж інформація, отримана в результаті інтелектуальних дій. Він вважає, що конструкти, які будуються за допомогою раціональної системи, називаються переконаннями, а конструкти, які формуються в експериментальній системі, називаються імпліцитними переконаннями, або схемами. Схеми лежать в основі теорії реальності, становлять її фундамент. Вони формуються в результаті процесу генералізації особистістю емоційно значимого досвіду під час взаємодії з навколишнім світом і виявляють

себе в поведінці людини автоматично, передуючи за часом довільним раціональним процесам. Робота емпіричної системи експлікується в метафорах і наративах. Наративи є найбільш яскравим вираженням роботи емпіричної системи, оскільки вони репрезентують переживання особистістю себе і світу, яке максимально наближене до реального емоційного досвіду.

На основі когнітивно-експериментальної теорії С. Епштейна його колегою Р. Янофф-Бульман [15] була створена концепція базисних переконань. Вона вважає, що у разі успішного подолання важких невизначених ситуацій базисні переконання якісно відрізняються від «дотравматичних». Їх відновлення відбувається не повністю, а тільки до певного рівня, на якому людина вільна від ілюзії невразливості.

Так, Л.І. Анциферова вважає позитивною методологічною тенденцією прагнення вчених когнітивно-феноменологічної орієнтації враховувати «приватний досвід» суб'єкта й «розглядати важкі ситуації очима самого суб'єкта, з погляду його «внутрішньої ситуації» [2, с. 6].

Отже, нами наголошується, що ситуації невизначеності та ризику відповідають важким ситуаціям саме тому, що існує брак інформації про ймовірні майбутні події, які можуть бути як позитивними, так і негативними, тому людина точно не знає, що станеться, але є ймовірність кожного з можливих результатів. Якщо розглядати відмінність можливості від ймовірності, то вона полягає в наступному: можливість для людини означає – якщо щось у майбутньому реалізується, то це може відбутися виключно через її власні дії і іншим способом реалізуватися не може. Якщо йдеться про ймовірність, то це коли щось трапляється або не трапляється незалежно від власних дій тієї чи іншої людини. Тобто людині потрібно прийняти рішення та ризикнути в умовах неповної, неточної і (або) суперечливої інформації та сформулювати нові особистісні характеристики та поведінку, що сприятимуть подоланню ситуацій невизначеності та виходу з них.

Досліджуючи поведінку подолання ситуацій невизначеності та ризику, необхідно звернути увагу на дослідження представників діяльнісного підходу. Діяльнісний підхід у психології припускає багатство і розмаїття зв'язків із соціальним оточенням. Поведінка людини в суспільстві вважається родовою характеристикою, щодо якої всі види діяльності мають приватне значення. При цьому поведінка виступає як складний комплекс діяльностей людини, за допомогою яких опредмечується навколишня природа. Коли йдеться про взаємозв'язок людини із середовищем, то він розуміється як організована діяльність. Людина є центром реорганізації буття, яка утверджує

онтологічну специфіку буття. У діяльності суб'єкт виявляє себе й розвивається, виходить за власні межі, актуалізує потенційні можливості, удосконалюється у напрямку руху по висхідній спіралі. С.Л. Рубінштейн, описуючи функцію психічного, розкриває її в термінах «людина» і «світ»: «Будь-який психічний процес, – пише він, – включений у взаємодію людини зі світом і служить регуляції його діяльності й поведінки» [11, с. 264]. Отже, модель взаємодії «людина – світ», коли йдеться про дослідження копінг-поведінки особистості у ситуаціях невизначеності та ризику, вважається багатообіцяючою «системою координат» і для розуміння подолання як поведінки й діяльності.

На думку Т.Л. Крюкової [4], представниці суб'єктного підходу у психології, механізми долаючої поведінки використовуються людиною свідомо й цілеспрямовано, тим самим визначаючи належність копінг-поведінки до чинників активності особистості. Авторка підкреслює, що людина у ситуації невизначеності та ризику є активним суб'єктом різноманітних форм довільної людської активності, а її внутрішня й зовнішня активність безпосередньо детермінується впливами навколишнього середовища або окремих психічних функцій. Тобто завдяки особистісному потенціалу людина здатна до самодетермінації, самовизначення та саморозвитку. Поведінка подолання розглядається нею з погляду особистісного розвитку, благополуччя, ресурсів, адаптації. За результатами її дослідження, поведінка подолання визначається нею як поведінка, що дозволяє суб'єкту за допомогою усвідомлених дій способами, відповідними особистісним особливостям і ситуації, подолати важку життєву ситуацію. Це свідомо поведінка, спрямована на активну взаємодію із ситуацією, – зміна ситуації (що піддається контролю) або пристосування до неї (якщо ситуація не піддається контролю). Якщо суб'єкт не володіє цим видом поведінки, можливі несприятливі наслідки для його продуктивності, здоров'я і благополуччя.

З нашої точки зору, сучасний етап формування психологічного знання, що розвиває суб'єктно-діяльнісний підхід до поведінки подолання, не обмежується критерієм усвідомленості копіngu. За результатами досліджень Н.В. Родіної [9], яка розглядала копінг-поведінку як на усвідомлюваному, так й на несвідомому рівнях психіки людини, доведено, що у ситуаціях, потребуючих застосування копінг-поведінки, спостерігається інваріантність реагування свідомого рівня на ситуацію, унікальні особливості якого, згідно з її моделлю, пояснюються процесами, що відбуваються на несвідомому рівні особистості. Відповідно, дезадаптивні зміни в цих ситуаціях

більшою мірою розбалансовані й поліморфні та викликають тривогу й фрустрацію.

Особливої уваги заслуговують погляди С.Д. Максименко, який розвиває ідеї генетичного підходу та акцентує увагу на свідомих аспектах копінг-поведінки. Науковець розглядає подолання негативних життєвих подій через концепцію взаємозв'язку психічних станів і переживань. Згідно з його поглядами для виникнення того чи іншого психічного стану необхідне переривання поточної життєдіяльності якимось дискретним актом, основна відмінність якого полягає в його особливому проникаючому характері щодо особистості. «Такий дискретний проникаючий акт (що має виражену природу події) знаменує тимчасова зміна позиції людини у світі <...> Людині надається можливість зберегти структурну цілісність і ціннісну єдність Я, однак це досягається через зміну відбиття світу» [7, с. 207]. Головним, на думку автора, є наступне: «стан, що виник унаслідок «проникаючої» акції, дозволяє перевести ситуацію впливу (неважливо, або людини на світ, або світу на людину) у ситуацію взаємодії (діалогу) зі світом. Цим досягається найважливіше – людина продовжує своє існування як цілісна особистість» [7, с. 207]. Далі С.Д. Максименко говорить про функцію, яка специфічно сигналізує людині, що виникли стани начебто «говорять» особистості й оточенню, що подальша взаємодія неможлива, а отже, існує реальна загроза цілісності або особистості, навіть життю людини.

Тобто ситуацію подолання людиною ситуації невизначеності та ризику, за С.Д. Максименко, можливо представити у наступній динаміці. Спочатку життєдіяльність людини переривається дискретним «проникаючим» актом впливу. Потім цей акт породжує переживання особистості, що усвідомлюються нею. Згідно з думкою автора саме усвідомлення переживання повинне визначити, чи «запустити» механізм виникнення іншого стану або інших стратегій подолання ситуації невизначеності та ризику. Якщо інтенсивність переживання буде такою, що людина не зможе продовжити взаємодію зі світом у наявному стані, виникає новий стан, що незначно змінить ситуацію внутрішнього світу людини, не руйнуючи її, і дозволить будувати вже нову взаємодію [7].

З нашої точки зору, генетичний підхід дає можливість вирішити найважливішу методологічну проблему щодо інстанції, яка регулює розвиток людини як на неусвідомлюваному, так й на свідомому рівнях.

Отже, виразно фіксується необхідність враховувати у дослідженнях копінг-поведінки в ситуаціях невизначеності та ризику ролі усіх процесів та рівнів дослідження психіки особистості: свідомих, передсвідомих та несвідомих.

Висновки з проведеного дослідження. Обґрунтовано суб'єктивні і об'єктивні компоненти дослідження особистості у ситуаціях подолання людиною невизначених та ризикових ситуацій, а саме: до суб'єктивних компонентів належать конструкти, які формуються в експериментальній (емпіричній) системі та називаються імпліцитними переконаннями або схемами. Вони формуються в результаті процесу генералізації особистістю емоційно значимого досвіду під час взаємодії з навколишнім світом і виявляють себе в поведінці людини автоматично, передуючи за часом довільним раціональним процесам; до об'єктивних компонентів належать конструкти, які будуються за допомогою раціональної системи та називаються переконаннями. Визначено взаємозв'язок рівня психологічного здоров'я та емоційних переживань (суб'єктивного компоненту) особистості у ситуаціях невизначеності та ризику. Основними функціями негативних емоцій у переживанні людиною ситуацій невизначеності та ризику є самозбереження особистості, а позитивні емоції впливають на ситуацію саморозвитку особистості. Перспективами подальших досліджень виступають розробка системної моделі феномену копінг-поведінки особистості у ситуаціях невизначеності та ризику, за допомогою якої буде досліджено суб'єктивні та об'єктивні компоненти у взаємодії особистості зі світом, задля виявлення нових станів та нової копінг-поведінки у наявному стані. Особистість у ситуації невизначеності та ризику буде досліджено на трьох рівнях: свідомому, передсвідомому та несвідомому.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Аббаньяно Н. Мудрость жизни / пер. с ит. А.Л. Зорина. Санкт-Петербург : Алатейя. 1996. 319 с.
2. Анцыферова Л.И. Психология повседневности, жизненный мир личности и «техники» ее бытия. *Психологический журнал*. 1993. Т. 14. № 2. С. 4–15.
3. Грановская Р.М. Система психологической защиты и копинг-стратегии. *Психология совладающего поведения : материалы Междунар.науч.-практ. конф. / отв. ред.: Е.А. Сергиенко, Т.Л. Крюкова*. Кострома : КГУ им. Н.А. Некрасова, 2007. С. 26–28.
4. Крюкова Т.Л. Человек как субъект совладания. *Психология совладающего поведения : материалы Междунар. науч.-практ. конф. / отв. ред.: Е.А. Сергиенко, Т.Л. Крюкова*. Кострома : КГУ им. Н.А. Некрасова, 2007. С. 41–44.
5. Леонтьев А.Д., Мандрикова Е.Ю. Моделирование «экзистенциальной дилеммы»: эмпирическое исследование личностного выбора. *Вестник Московского университета. Психология*. 2005. № 4. С. 37–42.
6. Луковицкая Е.Г. Неопределенность и отношение к ней: психологическое определение. *Теоре-*

тические и прикладные вопросы психологии. 1996. № 2. С. 53–62.

7. Максименко С.Д. Генеза здійснення особистості. Київ : КММ, 2006. 240 с.

8. Максименко С.Д. Теория неопределенности. URL: http://professor-maksymenko.narod.ru/Tvory/Statya_-_Teoriya_neopredelyonnosti.htm.

9. Родіна Н.В. Психологія копінг-поведінки: системне моделювання : монографія / Наталія Володимирівна Родіна. Одеса : видавець Букаєв Вадим Вікторович, 2011. 364с.

10. Родіна Н.В. Психологія копінг-поведінки: системне моделювання : дис ... д-ра психол. наук / Н. В. Родіна. Київ, 2013. 504 с. URL: http://dspace.onu.edu.ua:8080/bitstream/123456789/4098/1/Dis_Rodina04.12.pdf

11. Рубинштейн С.Л. Бытие и сознание. Москва, 1957. 264 с.

12. Фрейд А. Психология «Я» и защитные механизмы. Москва, Педагогика-Пресс, 1993. 144 с.

13. Aziz R. C. G. Jung's Psychology of Religion and Synchronicity. Albany: State. University of New York Press, 1990. 267 p.

14. Epstein S. Cognitive experiential self-theory. Handbook of personality: Theory and research / L. A. Pervin. New York: Guilford, 1990. P. 165–192.

15. Janoff-Bulman R., Frantz C. The impact of trauma on meaning: From meaningless world to meaningful life. The transformation of meaning in psychological therapies. New York: Wiley, 1997. 456 p.

16. Lehr U., Thomae H. Alltagspsychologie. Aufgaben. Methoden. Ergeben. *Fachbücher für Psychologie (Bücher)*. Darmstadt, 1991. № 32. P. 481–496.

17. Maddi S.R., Khoshaba D.M. Hardiness and Mental Health. *Journal of Personality Assessment*. 1994. № 63(2). P. 265–274.